

і в XII ст. Згідно Іпатівського літопису, північніше Згару і Десни на Південному Бугу в XII ст. знаходилися слов'янські міста Бужеськ, Межибож'є, Котельниця, а при впадінні Десни в Південний Буг — місто Прилуки³⁵. Ймовірно, існували тут і інші населені пункти, у тому числі й городища.

Ця думка підтверджується археологічними матеріалами. В районі с. Голяки, Калинівського району 1964 р. нами виявлено городище XII ст. Воно розташоване на високому мисі із скелястими і стрімкими схилами, з трьох боків оточеному болотистою долиною р. Постолової. Городище має у плані форму витягнутого із заходу на схід овалу розміром 105×82 м. Це вже не типове мисове городище. Площадка його по всьому периметру оточена валом, який зберігся на висоті від 0,5 до 1 м і ровом глибиною близько 1,5—2 м. В'їзд на городище знаходився з боку плато.

В центральній частині укріплення було закладено шурф розмірами 2×2 м. На глибині 0,5 м від сучасної поверхні виявлено культурний шар, насичений сіро-білою гончарною керамікою і шматками залізного шлаку, що являє собою відходи залізоплавильного виробництва, а також камінням і попелом.

Аналогічні знахідки зустрічалися і в шурфі за межами валу та на протилежному березі р. Постолової, південніше городища, де відкрито сліди селища, одночасного укріпленню. Кераміка з городища Голяки майже вся тонкостінна, з дуже відігнутими вінцями. З південними городищами зближає її лише орнамент.

Окремі селища цього ж часу виявлено в басейні р. Постолової поблизу сіл Байківка та Іванів.

Наведені матеріали мають велике значення для археологічного вивчення улчів, матеріальна культура яких тільки-но починає окреслюватися.

М. П. КУЧЕРА

ПРО ОДНУ ГРУПУ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ КЕРАМІКИ НА ТЕРИТОРІЇ УРСР

Археологічними дослідженнями на території УРСР відкрито своєрідну групу кераміки, що відноситься до часу після татаро-монгольської навали. Вперше її було виявлено 1956 р. на древньоруському городищі в хут. Половецькому на Росі. Через відсутність аналогій, недостатню на той час вивченість древньоруських пам'яток в Середньому Подніпров'ї цю кераміку, виходячи лише з її зовнішнього вигляду, було умовно датовано IX—XI ст.¹ Зараз після значних археологічних досліджень в Середньому Подністров'ї і, зокрема, розкопок на горо-

³⁵ Летопись по Ипатьевскому списку, стор. 234, 257.

¹ В. Довженко, М. Кучера. Отчет о работе древнерусской экспедиции в 1956 г. на Роси. — Науковий архів ІА АН УРСР, стор. 31. Крім цієї кераміки на городищі в хут. Половецькому виявлено багато кераміки XII — першої половини XIII ст.

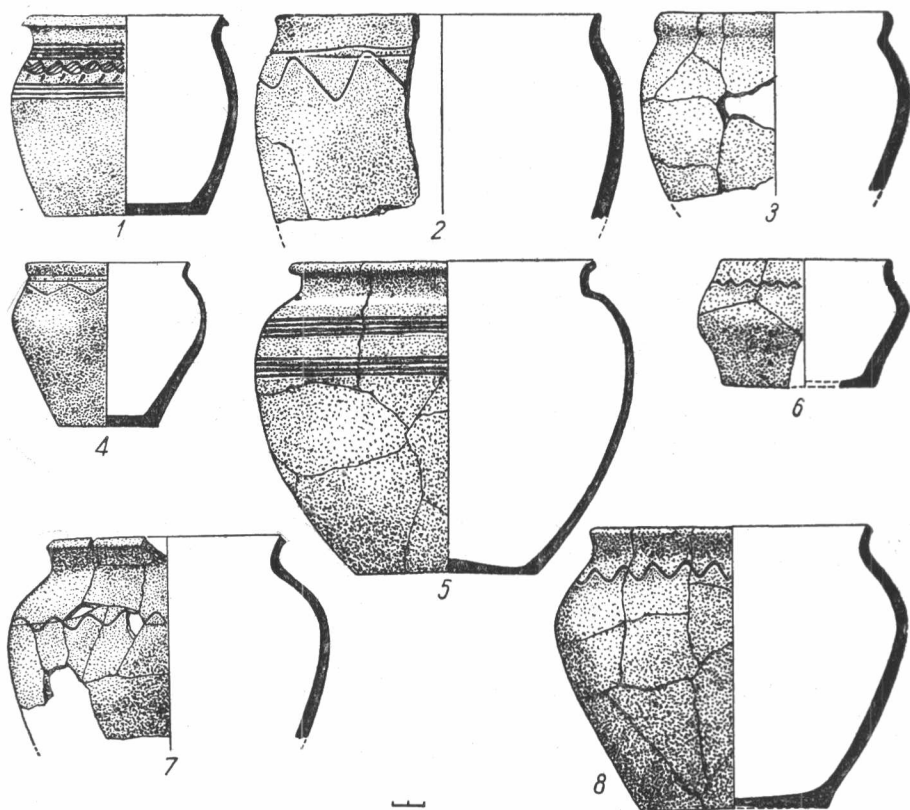

Рис. 1. Група своєрідної кераміки з хут. Половецького.

дищі поблизу с. Сокільці на Південному Бузі² не може бути сумніву в тому, що своєрідна група посуду з хут. Половецького відноситься не до IX—XI ст., а до значно пізнішого часу.

Згадана кераміка з Половецького представлена відносно низькими горщиками двох різновидностей. До першої з них відносяться посудини, виготовлені дуже недбало на ручному гончарному крузі (рис. 1, 1—4, 6). Частину з них навіть важко відрізнити від ліпних. Горщики товстостінні, з нерівною поверхнею, темно-сірого, темно-коричневого або темно-бурого кольорів. Плічка, як правило, невиразні, вінця короткі, майже прямі чи незначно відхилені назовні. Переважна більшість посудин орнаментована у верхній частині однією-двома хвилястими або прямими лініями, нанесеними вістрям, дуже рідко — зубчастим штампом. В глиняному тісті багато жорстви, внутрішня і зовнішня поверхні вкриті, за рідкісними винятками, мінеральними вкrapленнями золотистого кольору.

² М. П. Кучера. Середньовічне городище біля с. Сокільці на Південному Бузі.— Археологія, т. XIX. К., 1965, стор. 201.

На горщиках другої різновидності (рис. 1, 5, 7, 8) ознаки гончарної техніки досить виразні. Вони мають цілком розвинуту форму, рівнішу поверхню, орнаментовані більш чіткими лініями. Вінця посудин відхилені назовні і косо зрізані по краю, рідше — заокруглені. За іншими ознаками горщики цієї групи тотожні посудинам першої різновидності. Іноді на них зустрічаються клейма у вигляді окружності з радіусами або у формі округлого підвищення, обмеженого з двох боків рельєфними лініями. Очевидно, клейма з радіусами, судячи з окремих денеч, були і на деяких горщиках першої різновидності.

Дуже подібну групу кераміки було відкрито 1961 р. на середньовічному городищі поблизу с. Соکیلці на Південному Бузі, що є залишками замку Сокілець³. Кераміка з Соکیلців більш численна, ніж з хут. Половецького, і також неоднорідна за формою та технікою виготовлення. Деякі уламки, зокрема, товстостінних горщиків, мають вигляд ліплених від руки, і лише верхня частина таких посудин, якщо їх вдається реставрувати, виявляє ознаки гончарної техніки.

Вся сокілецька кераміка виготовлена на ручному гончарному крузі з глини із домішками піску і жорстви. Досить характерною ознакою її, як і посуду з хут. Половецького, є наявність на зовнішній і внутрішній поверхнях дрібних блискучих краплень. Колір посудин неоднаковий: темно-сірий, буруватий, з коричневим відтінком.

Горщики з Соکیلців можна поділити на три основні різновидності:

1. Товстостінні, з нерівною поверхнею; плічка здебільшого мало виразні; вінця короткі, незначно відхилені назовні і, як правило, по краю потоншені. Орнаментовані однією-двома хвилястими лініями, недбало нанесеними вістрям, рідкозубчастим штампом (рис. 2, 3, 5). Іноді хвилястий орнамент доповнено наколами зубчастого штампа (рис. 2, 1).

2. Найчисленнішими є горщики посереднього виготовлення з порівняно високими плічками і відхиленими назовні вінцями, косо зрізаними по краю. Орнаментовані однією-двома, рідше трьома хвилястими лініями (рис. 2, 6; 3, 1—3), а іноді хвилястою лінією і наколами зубчастого штампа (рис. 2, 2, 4).

3. Дуже незначна частина керамічних уламків походить від тонкостінних горщиків з високими крутими плічками та короткими, майже прямими вінцями, край яких нахилений до середини. Стінки посудин не зовсім рівні, з заглаженою поверхнею. Орнаментовані хвилеподібними лініями, недбало виконаними зубчастим штампом (рис. 3, 4—6).

Розглядувана керамічна група в Соکیلцях крім горщиків представлена й іншими типами посуду. До них належать:

1. Миски своєї форми, у вигляді широких низьких посудин з майже прямими, переважно товстими стінками (рис. 4, 4, 5). Орнаментовані хвилястою лінією, рельєфними пасками, рядом овальних заглиблень, прямими лініями. Іноді по внутрішньому краю вінець зустрічаються неглибокі насічки. Вінця на окремих посудинах хвилеподібно відхилені в протилежні боки (рис. 4, 5).

2. Один уламок походить від невеличкої миски з розхиленими

³ Короткі відомості про цю кераміку подано у згаданій вище узагальнюючій статті автора «Середньовічне городище біля с. Соکیلці на Південному Бузі» (стор. 210).

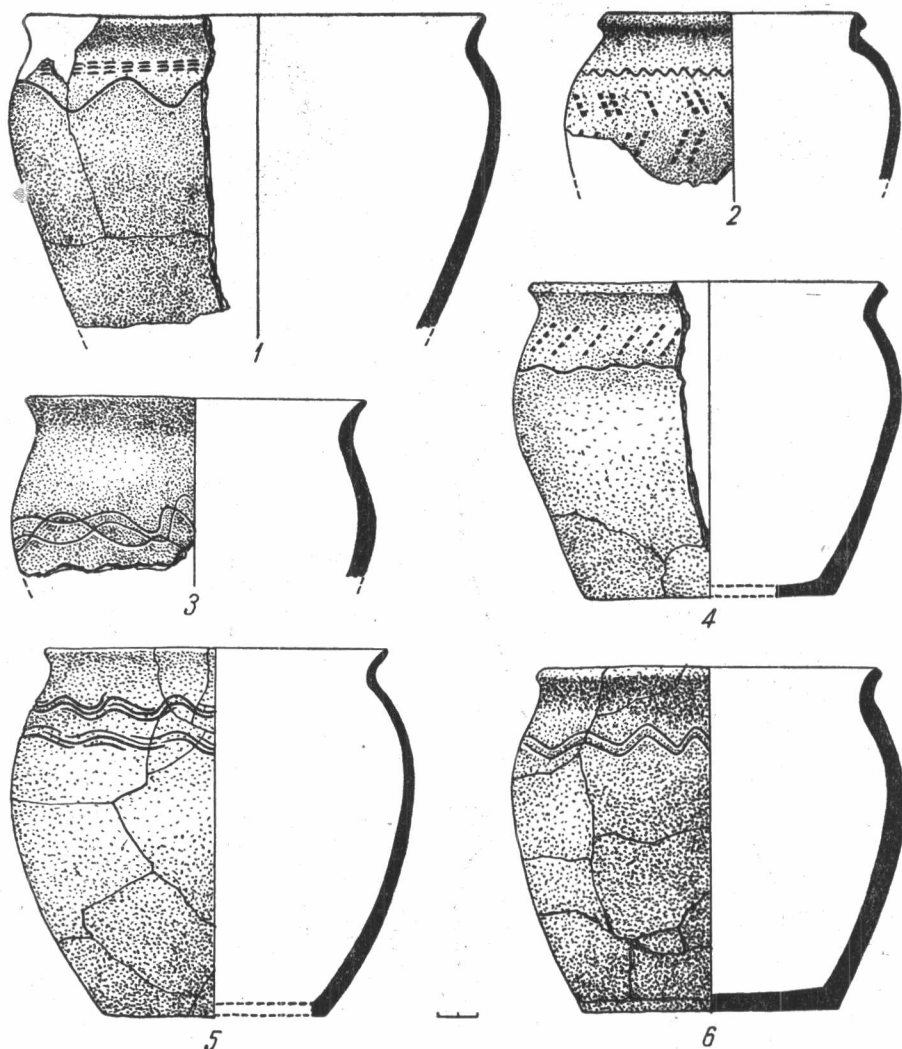

Рис. 2. Група своєрідної кераміки із Сокільців.

стінками, високими реберчастими плічками і відігнутими назовні вінцями. Плічка прикрашені рядом насічок (рис. 4, 1).

3. Уламок верхньої частини глека з однією ручкою. Пряма висока шийка оперізнана пружком, прикрашеним насічками (рис. 4, 3).

4. Уламок біконічної посудини, прикрашеної у верхній частині двома рядами відбитків зубчастого штампа (рис. 4, 2).

На цілих та фрагментованих денцях сокілецьких горщиків у 18 випадках зустрінуто клейма у вигляді хреста кількох різновидностей, округлості, квадрата та інших знаків.

Кераміка з Сокільців датується монетами кінця XIV — початку

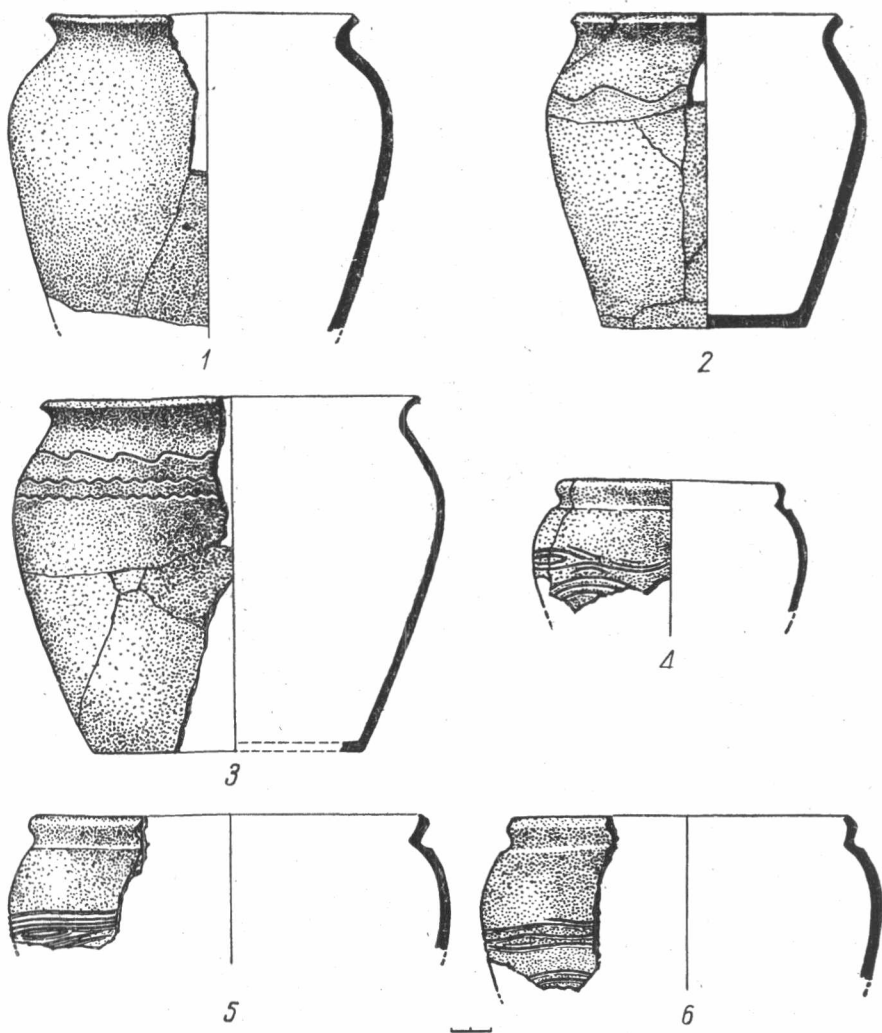

Рис. 3. Група своєрідної кераміки із Сокільців.

XV ст.⁴ Судячи з писемних джерел, Сокілецький замок існував наприкінці XIV — в першій половині XV ст.⁵ Отже, цим періодом слід обмежувати й хронологію описаної кераміки. Що ж до кераміки з хут. Половецького, та її також можна датувати XIV—XV ст. З інших речей післямонгольського часу на городищі в Половецькому знайдено шпори із зубчастим коліщатком, наконечники стріл від арбалета, ножі з пластинчастим черенком і штифтиками для кріплення накладних рукояток.

⁴ М. П. Кучера. Назв. праця, стор. 208.

⁵ Там же, стор. 213.

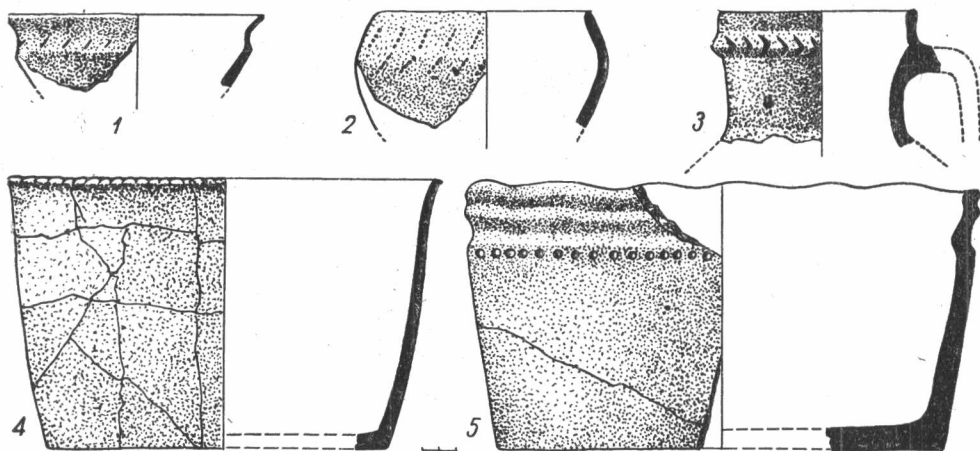

Рис. 4. Група своєрідної кераміки із Соکیلців.

Спільною рисою половецької і сокілецької кераміки є грубий склад глиняного тіста, нерозвинутість форм, недбале виготовлення та орнаментування тощо. З другого боку, цей посуд дуже неоднорідний. Поряд з товстостінними, примітивного виготовлення посудинами архаїчних форм існують цілком типові для періоду застосування ручного гончарного круга порівняно тонкостінні посудини. Вінця у посудин різні, мотиви орнаменту нестандартні.

Керамічні комплекси з хут. Половецького і Соکیلців також неоднакові. На кожному з цих пунктів є своєрідні форми горщиків. В хут. Половецькому майже відсутній орнамент з відбитків зубчастого штампу, а на горщиках із Соکیلців немає лінійного орнаменту. В Половецькому, крім горщиків, інших типів посуду не знайдено.

На Лівобережжі Дніпра аналогічну кераміку, представлену уламками горщиків, виявлено 1966 р. під час археологічної розвідки на поселенні Високе поле (за 4,5 км на північний захід від м. Любеча) ⁶.

Дуже подібний посуд в післямонгольські часи був характерний для Північної Буковини ⁷. Судячи з публікації, цю своєрідну групу кераміки знайдено на Замковій горі у Львові. Автор розкопок помилково датував її X—XI ст. ⁸

Як видно, в післямонгольський період занепад гончарного ремесла мав місце на досить значній території сучасної УРСР. Безперечно, в майбутньому подібну кераміку буде виявлено і в інших районах України.

Слід відзначити, що в інших пунктах Середнього Подніпров'я крім хут. Половецького і ур. Високе поле під Любечем розглядувана кера-

⁶ Розвідка Д. Я. Телегіна. Кераміка зберігається в Фондах ІА АН УРСР.

⁷ Особисте повідомлення автора розкопок Б. О. Тимошука; матеріали зберігаються в Чернівецькому краєзнавчому музеї. Див. також Б. А. Тимошук. Северная Буковина IX—XIV вв. по археологическим данным. Автореферат кандидатской диссертации. Черновцы, 1967, стор. 8.

⁸ О. О. Ратич. Древнюруські матеріали з розкопок 1955—1956 рр. на Замковій горі у Львові.— МДАПВ, вип. 3. К., 1961, стор. 116, 117, рис. 1, 16, 24, 25 та ін.

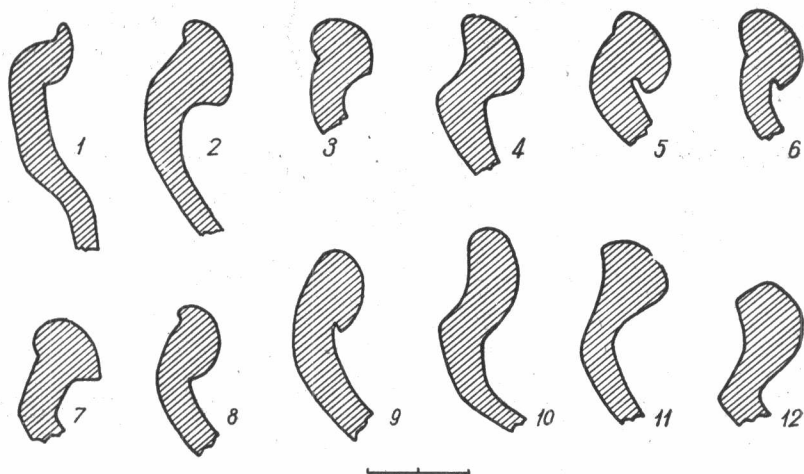

Рис. 5. Профілі вінець середньовічної кераміки.
1-4 — Соکیلці; 5, 6 — Вишеньки; 7, 8 — Жовтневе; 9-12 — Бортничі.

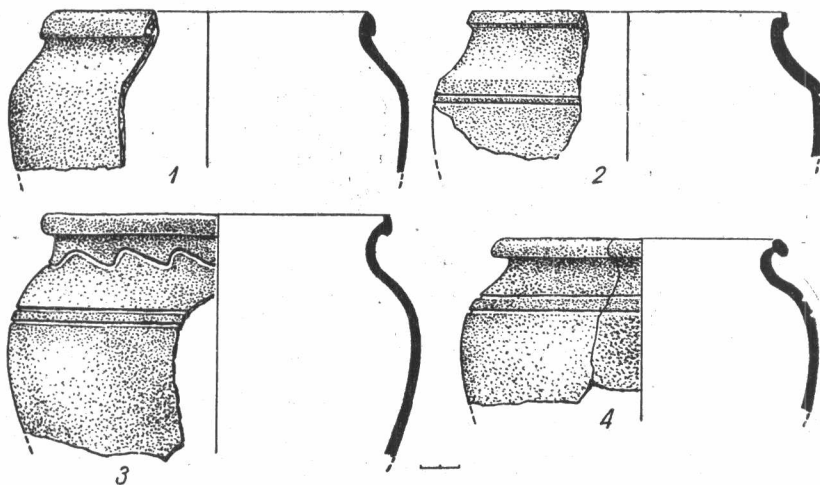

Рис. 6. Середньовічна кераміка.
1, 3, 4 — хут. Половецький; 2 — с. Соکیلці.

міка невідома. Розвідковими роботами автора на лівому і правому берегах Дніпра, що провадилися на відстані близько 30 км на південь від Києва, на ряді древньоруських поселень післямонгольського часу (в районі сучасних сіл Козин, Бортничі, Гнідин, Вишеньки, Проців, Жовтневе) виявлено зовсім іншу групу посуду, який повністю зберігає традиції гончарного ремесла XII — першої половини XIII ст. Вона представлена горщиками з потовщеними зовні короткими вінцями (рис. 5, 5—9). Характерним для цих горщиків є також своєрідне профілювання шийки, конусовидно розширеної до плічок посудини. Крім двох зазначених особливостей ця кераміка цілком тотожна древньоруському посуду XII — першої половини XIII ст.⁹ Вперше аналогічну групу кераміки, що походить із поселення с. Ломовате в районі Черкас, було датовано Е. О. Симоновичем XIII—XIV ст.¹⁰ Точніше її слід датувати другою половиною XIII—XIV ст. Горщики цієї групи зустрічалися в хут. Половецькому (рис. 6, 1, 3, 4) і в дуже незначній кількості — в с. Соکیلцях (рис. 5, 1; 6, 2). В Соکیلцях їх виявлено разом з керамікою охарактеризованої вище своєрідної групи в одному комплексі.

Традиції древньоруської кераміки XII — першої половини XIII ст. зберігались в Соکیلцях і після зруйнування замку, приблизно в другій половині XV ст., коли на його території частково продовжувало існувати життя. До цього періоду відносяться горщики з потовщеними зовні вінцями і відігнутих до середини верхнім краєм (рис. 5, 2, 3). Частина з них профілювана в середині виїмкою (рис. 5, 4). На відміну від попередніх, ці горщики сформовані на швидкому гончарному крузі, імовірно, ножному. Потовщені вінця горщиків, які зсередини мають виїмку і різкий злам до шийки, часто зустрічаються і на селищах в Середньому Подніпров'ї (рис. 5, 10—12). За технологією вони тотожні древньоруським, а за формою є типовими для більш пізньої тонкостінної кераміки.

Таким чином, в післямонгольський період своєрідна група кераміки була поширена на значній території сучасної УРСР. Проте, в Середньому Подніпров'ї вона існувала спорадично поряд з основною групою кераміки, що зберігала традиції попереднього часу. Десь у XV ст., з подальшим розвитком продуктивних сил, своєрідна група кераміки безслідно зникає на всій території УРСР.

⁹ Добре відома ця кераміка і в Надпоріжжі (колекції О. В. Бодяньського у Фондах ІА АН УРСР). Див. також А. Т. Брайчевська. Древньоруські пам'ятки Дніпровського Надпоріжжя.— АП, т. XII. К., 1962, стор. 164, рис. 11, 6, 7.

¹⁰ Э. А. Симонович. Раскопки поселения Ломоватое 2.— КСИИМК, вып. 79. М., 1960, стор. 25, 26, рис. 10, 3, 9.